

הצלמוזת

לנוגה יזריח

"[האדם] יקנה יקר וכבוד שאין כמוהו

בהיותו הופך את החושך לאור

ואת הצלמוזת לנוגה יזריח"¹

”יֵיטֵב בְּעֵינֶיךָ נְעִים / שִׁירֵי וּמֵיטֵב מִהֲלֵלִי,

הַדּוֹד, אֲשֶׁר הִרְחִיק נְדוּד / מִנִּי, לְרַע מֵעֲלֵלִי –

וְאַחֲזֵק בְּכַנְף יְדֵי- / דּוֹתוֹ וְהוּא נוֹרָא וּפְלִי.

יְדֵי לִי כְבוֹד שְׂמֶךָ, וְהוּא / חֶלְקִי לְבַד מִכָּל- עֲמָלִי,

הוֹסֵף כְּאֵב – אוֹסִיף אֶהֱבֵה, / כִּי נִפְלְאַה אֶהֱבֶתְךָ לִי.”¹¹

תוכן העניינים

פתיחה	קומו ונעלה ציון
פרק א	הוסף כאב יסודות המליחות
פרק ב	אוסף אהב עבודת בוראנו
פרק ג	כי נפלאה הנבואה
פרק ד	אהבתך לי השגחתו יתברך שמו
סיום	עוד תדרכי בשמחה תנשאי תשגבי

פתיחה

קומו ונעלה ציון

"כי יש יום קרא נערים בהר אפרים קומו ונעלה ציון אל ה' אלוקינו"ⁱⁱⁱ

"עורי נפשי לבשי עזך

על אף חרון אף השם לאפר עפרך

הרימי בשיר אל בוראך קולך

אל הררי קודש ישרי מסילך

ושאי לציון לבך להגשים חלומך

לעלות אל ה' בלבת אש להבך

אליו נכספה וגם כלתה נפשך"^{iv}

”רק אחרי שעזבנו כולנו את הבית, נפרץ הוילון וראינו את הגיהנום. בלי שאף אחד יגן עלינו מפניו. זה לא היה גיהנום רחוק של אחרים. זה היה אחד פרטי של ההורים שלי, ההורים שאהבתי תמיד. האנשים האלה שהיו בשבילי סמל השלמות והאושר, תמצית החיים הטובים, ובעיקר דמויות חזקות ובטוחות. מלאות עוצמה פנימית ושופעות טוב. אז איך הם שייכים לגיהנום הזה?

הלכתי לחפש את התשובה לשאלה הזאת.^{VI}

לחפש. ”יתרון ידיעת הדברים על מתכונת חלקיהם, כפי מחלקותם וסדרי יחסיהם, מודיעתם שלא בהכחנה; כיתרון ראית הגן, המהודר בערוגותיו, ומיופה במסילותיו ובשורות מטעיו, מראיית חורש הקנים והיער הלומח בערבו”^{VI}

והענין נחלק לארבעה חלקים, חלק ראשון כלל יסודות המליחות ופרטותיו, חלק שני – בעבודה, חלק שלישי – בנבואה, וחלק רביעי – בהשגחתו יתברך שמו.^{VII}

הייתי ילדה בת חמש כשצלצל הטלפון. היה זה ביום ראשון. השעה היתה שתיים לפנות בוקר. כנראה שאז, הייתי צעירה מדי להבין את שיכול לעמוד מאחורי צלצול טלפון בשעה כמו זאת. לא היה זה צלצול בודד. היו אלו צלצולים רבים, צלצולים ללא הפסקה.

למרות גילי הרך, או שמא היה זה בגללו, הבחנתי בפנים הדאוגות של הורי. דאגה שמהר מאד הקצינה לפחד, ואף לחרדה. בתנועה אינסטינקטיבית אבא שלי זינק לטלפון. אבא רצה לדעת מה קרה. להביט באיומ בעיניים. לדעת מול מה נדרשים להתמודד. אמא שלי העדיפה שלא לדעת. היא לא רצתה לעמוד מול מציאות מחייבת, לפחות לא בשעה כזאת. אמא בקשה מאבא לא לענות.

הטלפון המשיך לצלצל. מתעלם מן המהומה שיוצר, מן הפחד שמחדיר, ומהדרמה המתחוללת בעקבותיו. רק ממשיך ומצלצל. ומצלצל. הטלפון צלצל במשך שעות ארוכות. לא היה מי שיפסיק אותו. אבא נענה לבקשת אמא, בקשה שאח הזמן, נהפכה לתחנונית.

אמא בקשה, אבא נענה, והשיחות – נותרו ללא מטנה.

להבין. "לחם עני. לחם עוני. שיעבוד וגאולה. שני הפכים בדבר אחד. ונראה לבאר על פי דברי חז"ל בכתוב, 'אל תשמחי אויבתי לי כי נפלתי קמתי. כי אשב בחושך ה' אור לי. אלמלא נפלתי לא הייתי קם, אלמלא ישבתי בחושך לא היה ה' אור לי. כי חושך סיבת האור.' שאין לחושך מציאות עצמאית והווייה כשלעצמו. אלא כל מציאות החושך הינה כהכשר הנמפל ונספח להווייתו של האור. שלא תתכן התהוות האור אלמלא מציאות החושך, כאמצעי, שיוולד האור על ידו.^{viii}

פרק א

הוסיף כאב

יְסוּדוֹת הַמַּלְאוֹת

הַדּוֹד, אֲשֶׁר הִרְחִיק נְדוּד / מִנִּי, לְרַע מַעֲלָלִי –

"ועתה עלי תשתפך נפשי

בעברת ה' צבא-ות נעתם

לבשו שמים קדרות ושק הושם כסותם

ועל ארץ יביט משמים נזנח

והנה צרה וחשכה מעוף צוקה ואפלה מנדח"¹⁰

"עשרה ימים אחר כך הל יום הכיפורים. הנאצים השוו בכוונה תחילה את שעת ארוחת הערב. מענים עד כלות את האנשים בכיכר הגדולה. ממתנים שירד הלילה ורק אז יהולק הלחם. אבא הספיק לבלוע כמה פירורים לסעודה מפסקת וזהו. ליל יום כיפור ירד על מחנה המוות, ואבא ידע שלא חשוב מה יהיה, הוא יצום ויהי מה. אף נאצי לא יוכל לקחת ממנו את חרות האמונה והמצוות.

היום התמשך בשתיקה. הרעב היה קשה עד לבלי נשוא, שתיים עשרה שעות של עבודה בלי פרוסת לחם או כף מרק, שתיים עשרה שעות בחוץ בלי טיפת מים אחת. רק בערב שב אבא של דרגשו. הלילה היה שחור והכוכבים היו רחוקים מאד. עשן הקמרטורים המשיך להתגנב לתוך הצריף בקלות רבה. אבא הוציא בידיים רועדות את פיסת הלחם היבשה מן הבוקר, תמצית ההתגברות האנושית, ברך ואכל ממנה ופנה לשוחח עם האלוקים.

'הבט משמים. משמים וראה כי היינו לעג וקלם בגויים. נחשבנו כצאן למבח יובל, להרוג ולאבד למכה ולהרפה...

'ובכל זאת שמך לא שכחנו...'

לא שכחנו.

תמצית ההתגברות האנושית. "הנה התכלית בצריאה היה להיטיב מטובו יתצדך שמו לזולתו [ולכן] היות האדם אותה הצריה הנצרכת לידבק בו יתצדך, והיא המוטלת בין השלימות והחסרונות, והיכולת בידו לקנות השלימות. ואולם צריך שיהיה זה בצחירתו ורכונו, כי אילו היה מוכרח במעשיו להיות בוחר על כל פנים בשלימות – לא היה נקרא באמת בעל שלימותו, כי איננו בעליו, כיון שהוכרח מאחר לקנותו... על כן הוכרח שיונח הדבר לצחירתו, שיהיה נטיותו שקולה לשני הצדדים ולא מוכרחת לאחד מהם, ויהיה בו כח הצחירה לצחור צדעת וצחפץ צחיזה מהם שירלה"¹

שישה אנשים דחוקים על דרגש עין קפוא, ללא שמיכה או מזרון, הכינים רוחשות בלי הפרעה והעצמות דומות לצרור מפורק. יותר מארבע שנים כבר חלפו עליו בניהנום הזה. כשהוא רואה כל יום את המוות מול העיניים, ועדיין מחזיק את הלחם במוצאי יום כיפור ומבטיח 'ובכל זאת שמך לא שכחנו...! בכל הסתר הפנים הנורא הזה שמסביב, לא שכחנו אותך. בכל העשן המיתמר, וההורים שאינם, בכי הילדים הקטנים וההשפלות הנוראות, ממשיך הוא לשיר.

'ובכל זאת שמך לא שכחנו. נא אל תשכחנו.'^{II}

ובכל זאת. וככל. זאת. "ונמלא שהארת פניו יתברך שמו וקרבתו תהיה השקט והסבה לכל שלמות שתהיה, והסתר פניו – השקט והסבה לכל חסרון, אשר כשעור ההסתר כך יהיה שעור החסרון הנמשך ממנו."^{III}

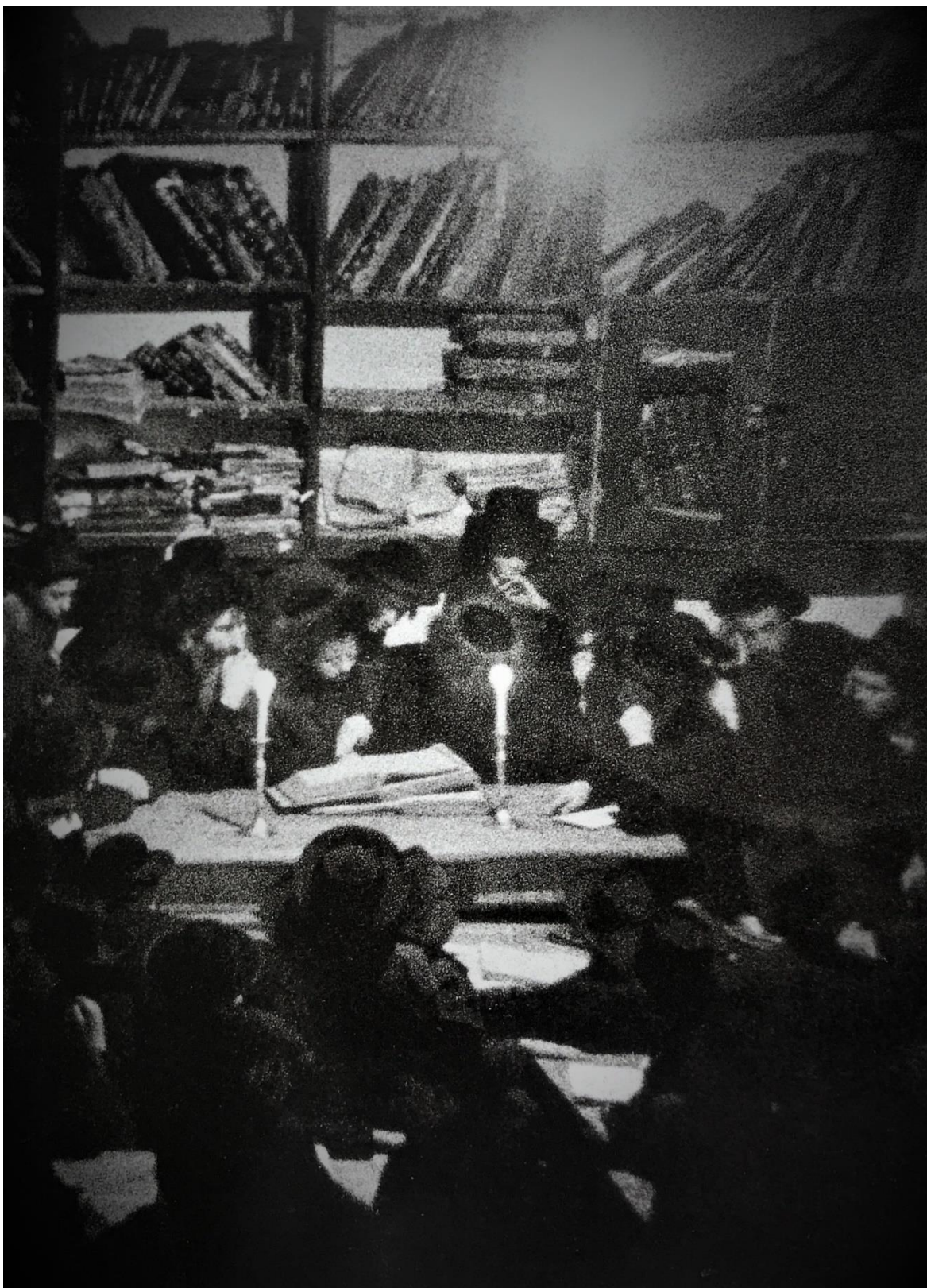
הלילה החוויר. לישון אף אחד כבר לא היה יכול. הורי ניסו להתגלם, לדחות, לשכוח, אבל הדאגה היתה חזקה מאיתם. החשישות והפחד שהביאו עמם לא נתנו להם מנוח. היה זה לילה לבן.

TAI באה הבוקר. קרני השמש הפציעו כמו לאחר כל לילה אחר. שולחות את זרועותיהן הארוכות להאיר בתיים חשוכים. מגסות, מתקשות. רוצות להחדיר קצת אור, לסלק את החושך. גם אלינו הן נכנסו, מאלצות את אבא לקום, ולגשת אל הטלפון.

אבא נגש וחייג לתא הקולי...

משפחתה של אמא מונה שניים עשר ילדים. מכולם, קרובה אמא ביותר לדודה לאה. דודה לאה גדולה מאמא סך הכל בשנתיים, שנתיים שהעניקו לה את הזכות להיקרא אחותה הגדולה של אמא. והיא אכן הייתה אחות גדולה, ואוהבת. וגם חברה. יודעת לשלב את התפקידים, ליצור הרמוניה בין התארים, כך שנוצרה קירבה הדוקה בין השתיים. לאה התגוררה בלייקווד, ארצות הברית. בעלה היה נצר למשפחה חשובה של חסידי בעלז, כבר מן השנים שקדמו למלחמת העולם. בעלה של לאה היה צאצא של ה"נוטם אלימלך" זצוק"ל, ואביו נקרא אלימלך על שמו. אביו נולד במונקטש, ערב מלחמת העולם השנייה.

הלילה... הבוקר. "ומבואר בזה מה שהקב"ה לעולם מקדים רפואה למחלה, היות ואין תכלית ותועלת למציאות חושך המחלה אלא אך ורק כאמצעי שעל ידה יזכה האדם לאור הרפואה, הרי כל שאין לדבר תכלית לכשעצמו לא יוכל להתקיים אפילו לרגע אחד. ולכן עד שתתהווה הרפואה לא יתכן שהמחלה תתקיים כלל, שתכלית חושך המחלה, שבה מציאותה תלויה, היא אור הרפואה שתתגלה על ידה...

XIII. תמונה שצולמה במונקטש ערב מלחמת העולם השניה. חסידים מתחממים לאור המדורה הבוערת בנפש רבם.

רבי אלימלך היה חסיד בעלז, חסיד אמיתי. בטר בתוכו להט פנימי, להט חרב המתהפכת- לשמור את דרך עץ החיים. בנו, דודי, היה תלמיד חכם עצום, בעל נפלא, ואבא לילדים שהרגישו חום אהבתו בכל עת ובכל רגע.

השעה הייתה שתיים לפנות בוקר בירושלים, שבט בערב בלייקווד. באותו יום ראשון, דודי חזר מבית הכנסת. הוא היה אז סך הכל בן ארבעים. ולטיני אשתו וילדיו הרכימ, התמוטט. היה זה דקות ספורות לפני שהתחיל הטלפון בירושלים לצלצל...

בירושלים, אבא נגש וחייג לתא הקולי.

הקול המונוטוני שבקע מהטלפון בישר על מספר הודעות חדשות. לחיצה חפוזה במקש שהתבקש, וההודעות החלו להישמע. ההודעות הראשונות היו רגועות, יחסית. אך עד מהרה, הם הפכו לבהולות, לחוצות, ומפחדות. הודעות של פאניקה. ולקראת הסוף, של ייאוש.

כשהתמוטט, מיד הזטיקו הצלה. המחשבה היתה שהתעלף. ככל שטבר הזמן ודודי לא התעורר, הבינו שהמצב חמור יותר משחשבו. מחוץ לבית, כבר התחילו אנשים להיקהל. היו שם משפחה, שכנים, חברים. כולם חיכו לטדכונים שלא הגיעו. הדקות חלפו. השעות גם הן, ואז זה קרה. הבלתי יכול להיות הפך להיות הבלתי יאומן. דודי כבר היה בעולם אחר.

לטדכונים. "ומבואר בזה הא דלא מפסקינן בפורענותא, שאין פרושו כפשוטו, שאם סוף הענין פורענות אז מתחילים את הענין שלאחריו כדי לא לסיים בפורענות. אלא פירושו שאם מה שנראה כסוף הענין הוא פורענות, בהכרח עדיין אין זה סוף הענין, שהרי אין לחושך הפורענות תכלית לכשעצמו, אלא כל מציאותו היא רק כדי לגלות את אור ההטבה. נמצא שאם זה פורענות, על כרחך אין זה הסוף, ולכן ממשיכים הלאה עד שמגיעים להטבה שהיא התכלית והסוף האמיתי."^{xiv}

פרק ב

אוסף אהב בעבודת זוראנו

יִיטֵב בְּעֵינֶיךָ נְעִים / שִׁירֵי וּמִיטֵב מִהֶלְלֵי

"אבי אבי כאבי תחבוש אהבתך על ראשי כתר

בלבי שבור היכל תמים אבנה אבני אהבתי

ועל רצפתו רשפיה אשפוך לך נפשי יחידה"^{xv}

"סוכה?!" אבא היה הלום רעם. בתוך הגיהנום וקיהיון החושים, בתוך האפתיות וההתחככות הבלתי פוסקת במוות, הפכו האנשים לנטולי עבר או עתיד, וסוכה באושוויץ הייתה כמו חללית ירח באמצע הכביש.

מסתבר שלא. הייתה שם סוכה, לא רחוק מהצרף, היא נבנתה מערמת בולי עץ ששכנה שם דרך קבע, וגזונטהייט בלהט פנימי שאין להסבירו, סידר את הקרשים, כך שאפשר היה לכנות אותם סוכה.

ליל סוכות היה זה כשעמדו שניהם בפתחה. מבקשים להיכנס ולברך ויודעים שללא כזית פת הם לא יוכלו לעשות זאת, אבל לחם היה רק לגזונטהייט. אבא סיים את שלו והוא יקבל מנה חדשה רק מחר.

ירח של אמצע חודש היה בשמים וכוכבים מילאו אותם בהערצה אילמת. שני נערים צעירים בני שמונה עשרה שמבקשים לחם בתוך מלחמת הרעב. הם זקוקים לה רק למען ברכה בסוכה.

בסוף גזונטהייט חותך את הלחם לשניים. מושיט מחצית מן הדבר שהחיים תלויים בו לחברו, מחצית הלחם! ושניהם זוחלים בשקט גמור מתחת לעצים המגובבים. ומברכים בקול שיש בו יותר דמעות ממילים: 'ברוך... לישיב בסוכה'. ושם הם אוכלים את פרורי הלחם. בסוכה על אדמתה של בירקנאו – באושוויץ.

ימים רבים אחר כך, יספר אבא על הניסיון הגדול מכולם. לא הקמת הסוכה תחת אפם של הנאצים, לא ההתגנבות מן הצרף, ואפילו לא נתינת מחצית הפרוסה לחבר. הניסיון הגדול באמת היה להצטנף בינות לקרשים, לשמוע את הלמות הלב הרוגשת ולומר בכוונה מוחלטת את הברכה: 'שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה!!!'

הקרשים. "זהות האדם שקוע בחומר זהכרה, כמו שכתבנו, יוכל מתוך החומר עצמו, זהעסק הגופני, להשיג את השלמות וההתעלות אל הזך ואל המעלה... ואדרבה, השפלתו תהיה הגזרתו, ומשם יקנה יקר וכבוד שאין כמוהו, זהותו הופך את החושך לאור, ואת הכלמוות לנוגה זרית...

'ריבונו של עולם' מצתעקת לה הזעקה שבלב. 'לזמן הזה?! למקום הזה?! איש המשרפות ותאי הגזים... צרחות התינוקות והדם שנשפך כמים... האם אפשר לברך בזמן הזה?! האם מותר לברך על הזמן הזה?!

'זה לא היה ברור מעליו', אמר לנו אבא, 'זה דרש יותר כוח מכל דבר אחר והיה יותר קשה מכל פעולה פיזית. עצמתי עיניים מתחת לסוכת העצים, חש איך המילים נחצבות מתוכי ממש. 'שהחיינו' – חי אני... 'וקיימנו... והגיענו... – כן, עדיין ולמרות הכל. 'לזמן הזה...! לזמן הזה, בדיוק לתוך הזמן הנורא הזה ועדיין אתה כאן, ועדיין חיותני וקיימתני, ועדיין מאמין אני...'^{VI}

"אבא שלי היה חסיד, אני אומרת, 'חסיד של ה'בית ישראל' שהיה האדמו"ר מגור שהציל את היהודים שניצלו. כן, הם היו באים, מעורטלים מכל זיכרון או סממן, מנותקים מן האמונה והתורה וחשים איך כל הדבר הזה מת בתוכם ואיננו.

היה זה חג השבועות. בבית המדרש הגדול של "גור" בירושלים, יומיים אחרי שקם מה'שבעה' על בנו היחיד, כשעדיין לא יבשו הדמעות ותמונת ילדו המתייסר עוד תלויה בחדרי הלב. אבא היה שם, ליד הבימה.

לאחר התפילה רקדו החסידים עם הרבי ריקוד של שמחה. האדמו"ר סימן לאבא, ואבא בא. ופתאום הוא התחיל לרקוד. היה זה ריקוד מלא להט, שאף אחד לא יכול היה לרקוד כמוהו, אף אחד. מפני שלא הרגליים רוקדות אותו, כי אם הנפש. זה היה ריקוד מלא שמחה, מלא הודיה ומלא עד אין קץ באמונה. זה היה ריקוד אמיתי, ואבא היה חסיד אמיתי.

כי אם הנפש. "ולתאמן בהתקרבות לו, עד שנדבק בו, ונשתלס בשלמותו; שזה כל חכמתו יתכרך, וכל תכלית צראו

'ריבוננו של עולם'. הוא אמר בתום הריקוד המופלא, 'נתת לי ילד למשך עשרים ושש שנים תמימות, נתת לי נחת למשך עשרים ושש שנים תמימות, נתת לי נחת למשך עשרים ושש שנים מאושרות. עשרים ושש שנים שבהם היה לי ילד נפלא, מתוק, וטוב מאין כמוהו.

'מודה אני לך על שהשארת אחריו זרע. אני מודה לך, אלוקים, ולעולם איני שואל שאלות, לעולם לא.

'גם באשווייץ לא היו לי שאלות, וגם עכשיו לא...'

'הנה לבן, אני אומרת בשקט בתוך הדמעות שלי ושל כולן, 'הנה לבן חסיד...'^{iviii}

ההודעות פסקו. הקול המונוטוני הודיע על כך שכבר אין הודעות נוספות. שמענו. הבנו. ולא הפסקנו לכאוב.

ניתוק הטלפון גרר בעקבותיו חיפושים נואשים בעקבות דרכונים שכבר פגו תוקפם. התכונן המאולץ היה להשאיר את אחי ואחיותי אצל שכנים. אותי אמא החליטה לקחת. הייתי אז הקטנה במשפחה.

בחסדי שמייים, עלינו על מטוס. היינו אבא, אמא ואני, ילדה קטנה בת חמש. כשנחתנו, היה זה כבר אחרי הלוויה. לא זכינו ללוות אותו בדרכו האחרונה. הצטרפנו על כך מאד.

נסענו לדודה לאה, האלמנה הטריה, כדי להיות איתה ועם משפחתה בשבת הראשונה בלעדיו. לא זכור לי הרבה מהטיסה הזאת, אך דבר אחד לעולם לא אוכל לשכוח.

הזכרון מתחיל משעה שעמדנו בפתח ביתה של דודה לאה, תוהים לאן לפנות. עמדנו שם, מביטים לתוך הבית. לפנינו, אם אינני טושה, היו מדרגות. עלינו אותם. עמדנו. ופתאום הופיעה דודה לאה. שבריר שניה לאחר מכן, הן כבר היו חבוקות אחת בזרועותיה של השניה. שותפות לכאב, כואבות אותו כל כך. הם עמדו שם. חבוקות. בוכות. מייללות בבכי. ואני עמדתי מן הצד ובהיתי במתרחש.

הייתי קטנה מדי בשביל להבין את גודל האסון, בשביל להכיר בגודל האבידה. לא הכרתי כאב מהו, לא חשתי געגוע. הייתי קטנה ומפונקת. מסתכלת בשיניים תוהות במתרחש ומנסה להבין למה דודה לאה נראית עצובה כל כך. ואיך זה שאמא בוכה. ועוד בקול?!

יותר מזה אני לא זוכרת.

חבוקות. "יבך בחר ה' אלוקיך להיות לו לעם סגולה... חשק בכם'... וטעם חשק – שנקשר עמכם בקשר אמיץ שלא ייפרד מכם לעולם... ויבחר בכם', מכל העמים שתהיו אתם סגולה ונחלה לו... הטעם, 'כי מאהבת ה' אתכם' בחר בכם, שראה אתכם ראויים להתאהב לפניו, ונבחרים לאהבה יותר מכל העמים... כי הנבחר לאהב הידוע לסבול את אוהבו ככל הבא עליו ממנו"¹¹¹

בתום השבעה היה "לחיים" לעילוי נשמת הנפטר, כמנהגם של חסידים מימים ימימה. במטבח בבית של דודה לאה עמדו הורי, סבי וסבתי, הורי דודי המנוח, ואחיו. לפתע, פנה אביו של דודי, הרב אלימלך, לדודה לאה.

הרב אלימלך היה מבין אלו שזכו להוולד בדור שקודם מלחמת עולם. להוולד לתוך ארופה טרם המלחמה. לחיות חיים שונים כל כך מהחיים שלנו, רחוקים מספיק שאין מי מאיתנו שיכול לתאר את הווי החיים של אז. כי אין מי שיבין. והוא שגדל בבית של תורה, של אמונה תמימה, הוא שאבד את רוב משפחתו בשואה האיומה, פנה לדודה לאה ואמר:

"במשך השבעה, ישבתי וחשבתי איך ארבעים שנה זהו פרק זמן קצר כל כך. בן ארבעים שנה שזכה להתחתן, להקים משפחה לתפארת, ולזכות להיות אב המשפחה, רק למשך 15 שנה - איך יכול לקרות דבר נורא כמו זה? אבל היום", הוא אמר, "היום אני חושב אחרת. ארבעים שנה בהם זכיתי. ארבעים שנה בהם נתן לי הקב"ה בן כמו זה. ארבעים שנה להם זכה בני, שנים של משיה, של בניה, של נתינה".

ואז הפנה את מבטו מקהל הנוכחים לדודה לאה, הביט בה ואמר, "לאה, נתת לו את השנים היפות ביותר של חיו, ואני לנצח אודה לך על כך".

פרק ג

כי נפלאה

הנבואה

וְאַחֲזֵק בְּכַנְף יְדֵי- / דֹּתוֹ וְהוּא נוֹרָא וּפְלִי.

"מאמין אני בשמש, גם כשאינה זורחת

מאמין אני באהבה, גם כשאינה מורגשת

מאמין אני באלוקים, גם כשהוא שותק"^{xx}

"משבניה הגיע אבא לבסוף לאושוויץ, ברכבת משא פתוחה בעיצומו של החורף הפולני. אבא שלי לא ידע לאן מועדות פניה וכל הנוסעים עקבו בחשש בדרך המתחלפת לצידם. הרכבת עברה דרך פלאשוב ורגע של תקווה צבע את הקרונות הפתוחים. האסירים קיוו להצטרף למחנה העבודה של פלאשוב, אבל הרכבת לא עצרה. עמוסה במטען האדם שבה, היא המשיכה לכיוון שלזיה עילית, נוסלת עימה את התקווה לחיים. ושוזרת בקול השקשוק המונוטוני שלה את החרדה המתעצמת. כולם הבינו פתאום שהם נוסעים לאושוויץ, למקום שהיה בעבורם משמעות אחת – קרמטוריום. השמדה סופית.

אבא נותר בקרון. ילד קטן נגש אליו וביקש התיכת סוכר. אבא נתן לו, מביט באופן מופלא על המעשה הטוב האחרון שהוא עושה בחייו. ומבין שהגיע הזמן להישיר את המבט למוות.

אבא לא בכה, הוא לא צעק ולא איבד עשתונות. הוא לא חיפש את הדרך להימלט וגם לא קרא בשמות בני המשפחה. לא היה לו כלום... הבית מזמן איננו וההורים נעלמו מחייו. הישיבה, החברים, הגטו, היער, הכל הטשטש פתאום והוא טבל בשלווה אינסופית של נצח.

שוב לא היו סביבו כלבים נובחים, אלות גומי ששורקות באוויר וצרחות בגרמנית.

שוב לא היה מה לאבד או מה לתת, לא היה לו כלום והיה לו הכל. כמו הרכין את ראשו ונכנס אל תוך ההווייה הפנימית שלו. הגוף הפך להיות מלבוש מתקלף שעתידים להסיר אותו מעליו ואפילו פיסת הסוכר שהוא נתן לילד הקטן כבר לא היתה אצלו. הוא נפגש עם הנשמה האלוקית ששכנה מתחת לכל הקליפות שהוסרו. וברגע ההוא, שעה שהמסדרון בין העולמות מתקצר לכדי כמה שעות. הוא נשאב אל החירות העמוקה ביותר שקיימת באדם – חרות התודעה והמחשבה. אוקיינוס אינסופי של נשמה פנימית, המקום המופלא שיש בו אהבה אין קץ, שאיש לא יוכל לקחת – חירות הנפש על פני הגוף.

הוא נפגש. "ואמנם יש לנשמה העליונה הזאת מקרים ראוים לה כפי ענינה; ועל אף פי שהיא נקשרת בקשוריה בגוף כמו שזכרנו, נשאר לה קצת ענין עם הרוחנים, מה שאין קשורה בגוף מונע ממנה... ואמנם, חקק הזורא יתבדך שמו עוד, שהנפש העליונה שזכרנו, תנתק קצת בלוחו הזמן מקשוריה הגופניים, וחלקים ממנה – דהיינו הרוח – יהיו מתעלים ומתנתקים מן הגוף, ורק חלק אחד שהוא הנפש, יהיה נשאר עם הנפש התחתונה..."

אבא חש איך נשמתו פורצת מתוכו, הותכת את פסי הרכבת הבוגדניים, ממריאה מעל לצלפים הנאציים על הגגות, נשאבת מעבר לקרמטוריום הממתין, לתאי הגז ורגע המוות. הוא היה שרוי בחיק הנצח, רגע לפני המפגש עם האלוקים. זה היה הרגע בו הוא החל לשיר בקול חרישי ומלא ערגה את תפילת 'נשמת כל חי'. באותו רגע מתגלה היופי האינסופי של האלוקים ושום דבר כבר לא משמעותי מספיק מול ההויה העצומה של היכולת להודות.

פניו של אבא להבה ודמעות דבקות עולות בהן. אין בו צער או כאב. אין בו פחד מן המוות או הרדה מן הייסורים, מסורה נפשו ביד אלוקיו, מתרומם הוא מעבר לשמיים.

השלג ירד על הקרונות הפתוחים, עומף את האנשים בשמיכת חורף לבנה וצחה ובלתי אפשרית. יום ולילה נסעה הרכבת לאושוויץ, משקשקת על הפסים באדישות, ותפילתו של אבא נישאת על גביה. אותיות פורחות באוויר: 'הן הם יודו ויברכו וישבחו... ויקדישו וימליכו את שמך מלכנו...'. הרכבת מתקדמת כל הזמן, ואבא לא נוסע עמה אלא מתעופף על גביה, גופו כאן ונשמתו גבוה מעבר.^{III}

פורחות. "והנה החלקים המנותקים ישוטטו צמה שהונח להם, ויהיה להם עסק וענין עם הרוחנים... ולפעמים תמשוך הענין מה שהשיגה, בהשתלשלות עד הנפש התחתונה"^{III}

בתום השבעה, לאחר מעמד סיום ה"לחיים", יצאנו כל בני המשפחה מן הבית ללוות את נשמתו של דודי. יציאה שמקורה במנהג קדום, ללוות את נשמת הנפטר מביתו לאחר השבעה.

הלכנו באטיות. הליכה מלווה באנחות. הליכה שכל כולה זכרונות, וכאב מגעגועים אינסופיים. הדמעות לא חדלו מלרדת. ליבנו נושא היה את מסעת האבל, כאבן מציבה, כבידה מנושא.

כשהסתיימה לווי הנשמה, הורי, יחד עם שאר בני המשפחה, נסעו לבית העולם. מן הסתם, נשארתי בבית. רחוק ככל האפשר מהקבר בו טמון דודי, עליו מרחף המוות. העפר הרטוב, הטרי עדיין, נערם על קברו.

הילדים היתומים אמרו קדיש. הדממה הייתה מוחשית, ורק מדי פעם עלו יבבות חנוקות של בכי ששברו את השתיקה. עין לא נותרה יבשה. לאחר מכן, אבי אמר כמה מילים שמופנות היו אל נפש דודי, שעה שהייתה חופה מעל הקבר. אבא שלי פתח והצהיר שמדבר הוא כנציג של כולם, שדבריו, לא דברי הפרט הם, אלא דברי הכלל כולו.

אבא אמר כי הם מחוייבים, ומתחייבים גם כן הלאה, להמשיך את משאת נפשו של דודי, נקודת לבו ושיא שאיפותיו של גיסו - להמשיך ולחנך את ילדיו למגמת חייו, תפארת האדם אשר נוצרת אך ורק על ידי עמל ויגיטה בעמקי התורה, יום ולילה לא ישבתו.

ביציאה מן הבית עולם, נגש אביו של דודי המנוח, רבי אלימלך, אל אבי, על מנת לשוחח עמו.

רבי אלימלך, כאמור, נולד טרם חורבן ארופה, בעיירה מונקאטש. בן למשפחה מחשובי חסידי בעלז. רבי אלימלך שרד את המלחמה האיומה, כשהוא מיוסר בעבודות כפיה. הוא סיפר לאבי את ששמע מאחיותיו. אחיותיו, שהיו באושוויץ. היו, ושרדו. והמשיכו למרות, ועל אף הכל, להאמין.

וכך ספר בשמן:

היהודים באושוויץ כבר הכירו את המציאות החדשה. את העולם בו הם שרויים, עולם שהוא לא מן העליונים, וגם לא מן התחתונים. עולם שכנראה נוצר באותו ערב שבת בין השמשות, ערב שבת של ששת ימי המעשה, עם יתר פלאי הבריאה. עולם העומד לעצמו, ששמו - אושוויץ.

האסירים חשו את חובתם לנתק את אחיזת האמהות, שנאחזו עד כלות נפשם ממש, בפרי בטנן. כי הילדים נשלחו שמאלה, מרחק פסיקות בודדות אל תוך שטרי גן עדן, וידיהם הקטנות תחובות בידיים גדולות, אשר לא נפרדו אלא התלוו עם הילדים, לעבר השמיים. ורק באם נתק אחיזת האמהות בילדיהן, תוכלנה נשים אלו לשרוד, להביא, ולגדל את דור ההמשך. ורק כך אפשר להבטיח את קיומו הנצחי של עם ישראל.

אולם אמא יהודיה לעולם לא תרפה את ידיה ותנתק את אחיזתה בילדיה הרכים, חרף הבנתה הברורה והמוחשית שהיא צועדת, יחד עם ילדיה, אל חיק המוות.

האסירים הבינו היטב שקיום העם היהודי תלוי בכך שיימצאו ידיים עליהם האם תסמוך, ידיים שעבורה לא פחות נאמנות הם מידיה שלה. ידיים של מי שהייתה לה לאם, ידיים של סבתא. כי הידיים של סבתא הם אלו שהחזיקו בה, בגאמנות, בעת שהיא היתה ילדה. וידיים שהחזיקו בה, נאמנות הם להחזיק גם את ילדיה. כי דיבורים בלבד, על כך שאחיזת ילד, פרושו גזר דין מוות לאם ולילדה, לא יישמעו כלל. בעיקר, מרב כל הרעש, הבלגן, והמהומה ששררה - בפנים כמו בחוץ. בעיקר בפנים. וגם כי ההגיון כבר מזמן אבד, קבור תחת המציאות החדשה. ואף אם היה קיים לא היתה לכך משמעות, כי אמא יהודייה פועלת על פי הרגשתה, וההגיון נאלץ להכניע ולפנות את מקומו לרגש החם שטומנת לבה של אמא.

מדובר היה רק בשניות בודדות בהן היו יכולים האסירים להחדיר את המסר לאמהות, להורות מה עליהן לעשות. שניות בודדות, משטה בה נפתחו הקרנות של הבאים לאושוויץ ועד לסלקציה הנוראה. אחר כך, יהיה זה מאוחר מדי.

הבינו. "אמו"ר היה אומר לי, שטעות היא מה שאנשים חושבים שהם צריכים להכין את הכל. יש דברים שאנחנו לא מבינים, ודברים שאנחנו לא מסוגלים להכין, וכך אנו חיים, עם ספיקות, עם קושיות, ועם דברים שנראים בעינינו כסתירות. הקב"ה רוצה מאתנו להתמודד על אף שאנחנו לא מבינים...

הדלתנות נפתחו, ולעיניהם המיוסרות נגלו תהומות הרוח, עם סומקם האינסופי. לראשונה, ראו הם את שיא שפלות המין האנושי, אכזריותו, ויציאתו למרחקים מכינויו "אדם". הקרונות נפתחו, המסה האנושית החלה להדרדר על אדמת אושוויץ, ולעיניהם עומד התוהו והתושיך, מביטים הם, בפאניקה של ממש. עיניהם הן הרואות את פי הגיהנום, קרוצ לרווחה.

האסירים שתפקידם היה להוציא את האנשים שעכשיו הגיעו מן הקרונות, צו, וחזרו וצו, כמנטרה חוזרת על עצמה, "שיק דער קינדר מיט דער באבעס" – "שלחו הילדים עם הסבתות".

המדבר והשומע, האסיר והבאית, מעולם לא פגשו זה את זה עד אותו הרגע, ומאותו רגע, לעולם לא ייפגשו שוב. לא היתה ביניהם שום היכרות, שום קשר משפחתי, שום מוצא משותף. לא היה ביניהם שום קשר כלל, מלבד המהות. שניהם היו יהודים. ולשניהם – מהות של יהודי.

"תשלחו את הילדים עם הסבתות", הם אמרו, לחשו, מללו, צעקו – התחננו. כמו ניגון הפיוט, הישן והידוע מימים ימימה, "כמה יעברון וכמה יבראון, מי יחיה ומי ימות, מי בקיצו ומי לא בקיצו", כך ברמפה של אושוויץ היו מוגנגים, בלחש, בחד. מהללים, משבחים, מפארים, מקדישים וממליכים את שם מלכנו, באומרם: "שיק דער קינדר מיט דער באבעס".

ומתוך כל המלאכים התוהים, זו תורה וזו שכרה, בתוך הפיכת העולם למים. לאש. לרוח. ולעפר. בתוך כל המהומה הנוראית, בתוך כל בליל הצווחות, צעקות אימה ובכי קורע לב. אחדו הסבתות בידי נכדיהם הקטנים, אחיזה בפיסת האמונה שעוד נותרה להם, ברצון לממש את ההבטחה על נצחיותו של עם ישראל, ובלב אחד עלו הם בכבש עד שהגיעו לקרנות המזבח. נסכיהם, נסך יין דמם. ונסכי מים דמעותיהם. אשר נתערבו יחד וירדו לשיטים. לאבן השתיה. יסוד הבריאה כולה. ונשמותיהם עלו בענן הקטורת מעל הכפורת. עד הגעתם אל מתחת כנפי הכרובים.

זו תורה וזו שכרה. "אמו"ר מעולם לא הכטיח לנו שיהיה לנו רק מה שנראה בעינינו שהוא טוב, אלא להיפך, הוא לימד אותנו כיצד להתמודד עם מה שנראה בעינינו שאינו טוב. היה חביב לו מאד הווארט שאומרים החסידים, 'הזורעים בדמעה ברנה', אזי 'יקצרו'.ⁱⁱⁱ

"כי לא יראני האדם. וחי."^{xxiv}

תמונה שצולמה ברמפה של אושוויץ, במעבר מהגיהנום עלי אדמות, אל עבר גן עדן, השמימה. מנציחה את מבטם החודר של הרבנים למול מראות אשר עין לא ראתה אלוקים זולתך.^{xxv}

פרק ז

אהבתך לי

השגחתו יתזכך שמו

דִּי לִי כְבוֹד שְׁמֶךָ, וְהוּא / חֶלְקִי לְבַד מְכָל - עִמָּלִי,

"כי נפש חכם תבקש לה גדולות

ורוח מבין תדרוש לעלות

למעלות נדגלות ומצבות נבדלות

לכן תאבה לזאת נפשך ויהמו קרביך

ותתעדן ברוב תבונות ותעדה עדים" ^{xvi}

"האנדרלמוסיה שלטה שלטון יחיד באותו היום. מזוודות, אנשים, עגלות, סוסים ותינוקות. הכל נכנס אל הגטו במהירות בלתי אפשרית. המשפחות היו עסוקות בחיפוש מקום מגורים אפשרי. אבל כלום לא היה אפשרי. כלום.

אבל הנורא מכל קרה כשצעק אבא: 'הוי, שכחתי את הגמרא!' וכולם השתתקו הלומים. אבא שכח את הגמרא בבית... ובחיוץ כבר התחיל העוצר, לא ניתן היה לחזור אל הבית הגדול. וזה היה הרגע בו נשפכו על פניו, לראשונה, כל הצער והיגון.

הגמרא שלו, תמצית חייו ואהבתו, נותרה שם, בבית הגדול על השולחן, מעל המפה המעומלנת, היכן שנותרו החיים השפויים.

אבא שלה השאיר את הגמרא. האם ייתכן הדבר? מה יכול להיות חשוב יותר מגמרא, מהייליגע תורה?

אמא לא חשבה על כלום. רק דבר אחד מילא אותה, הכאב של אביה. היא ידעה שברגע בו ישתרר איזשהו שקט, אבא יודקק לגמרא הגדולה, כדי למלא שוב את הבית בשיר, גם שזוהי דירה דחוסה בגטו, ואולי דווקא בגלל זה? איכשהו הבינה אמא שכאשר תהיה שוב גמרא בבית, החושך יתעמעם לו ומשהו מן האור המוכר והטוב ישוב אל הבית שלהם.

אמא קמה חרש, מדלגת בלחש מעל המזרונים, ומחפשת בגיטו אחרים הנעליים שלה. עשר בלילה, היא אמורה כבר לישון, אבל במקום זה היא מתגנבת בלהט מן הבית, חומקת בין רחובות הגטו ההומים חילים ורובים. ומוצאת את עצמה בגבול הגטו, החומה עדיין לא הוקמה ורק הפטרולים הצפופים חסמו את הכניסה. והיא היתה ילדה יהודיה קטנה שאסור לה לצאת מן הגטו.

הצער והיגון. "והאליק – עונש עוונותיו זיסורין שבו, באופן שיושלם המשפט בכל, וישאר הענין לעולם הבא כמו שקראו למנצ השלם ההוא; דהינו, שישארו האליקים לזדס צלי תערוכות רעים זיניהם, והם – צלי עיכוזים זעלמס להנאה המעתדת להם...

אבל היא הצליחה לצאת. הייתה זאת הסתכנות שאפילו היא לא יכלה לתאר לעצמה עד כמה. ומשם, קלת רגליים כאיילה, היא רצה על פני הרחובות המוכרים אל עבר הבית שלה. ביד רועדת היא פתחה את הדלת שלא הייתה נעולה ונכנסה מתנשפת. הבית הכה בה – הריח, החפצים והקירות. אבל לא היה זמן לנשום את כל אלה שוב, הגמרא הגדולה הייתה על השולחן סגורה וממתינה. ואמא נטלה אותה ואמצה אותה אל ליבה. וככה היא חזרה אל הגטו, מערימה שוב על השומרים ומסתכנת. ושוב לא ידעה עד כמה.

אמא נכנסה אל הדירה בגטו, והגמרא בידה. היא הושיטה אותה לאביה כמו דגל ניצחון בסיום הכיבוש המתיש.

מסביב הכל עמדו הלומים. 'נאד'זה, מאיפה הגמרא? מן הבית? אבל איך, למען השם, איך הגעת הביתה?!' ההורים היו נסערים.

הגמרא. "שהמעשים הטובים מעלימים הם ב'אדם, בגופו ונפשו, מליאות שלמות ומעלה. והפכם המעשים הרעים מעלימים בו מליאות עכירות וחסרון... הב'אב. "והנה האיש הלדיק שהרצה בעלמו שיעור גדול מן הזהר והמעלה, אך מלד אחר, חשך ועכירות, כל זמן שיטש בו תערוכת הזה, איננו מוכן והגון לדבקות בו יתצדק, על כן גזר החסד העליון שימלא לו כרוף, והוא כלל היסורין, שסם יתצדק שמו בסגולתם, להסיר מאותו האדם העכירות ההוא, וישאר זך ובהיר מוכן לטובה בזמן הראוי..."

אביה נטל ממנה את הגמרא, חיבק אותה בכל האהבה שבעולם ואחר כך היכה אותה מכה קלה על כף ידה, בכל האהבה שבעולם.

אמא הייתה ילדונת קטנה וחלושה שהיו רגילים להפציר בה לסיים את כוס החלב או את צלחת ה'קאשא' כדי שתתחזק. ופתאום, דווקא היא, גוזל קמין ועדיין, יצא מן הגטו פעמיים. 'אסור היה לך לסבן את חייך...' הוא אמר בדאגה, 'גמרא לא חשובה יותר מהחיים. ולעולם לא תצאי מבלי לבקש מאיתנו רשות...'

ואמא עמדה שם, ילדונת כמעט, עם פנים צעירות כל כך, היא השפילה את עיניה הכחולות והיפות אל רצפת הדירה המרובבת ושתקה. היא לא ידעה להסביר להם. בתוכה היא הרגישה שלא יכלה לנהוג אחרת. היא הייתה חייבת להביא את הגמרא. חייבת.

בלילה שב הניגון ומילא את הבית. לוקח עימו את הצער והכאב. את הפחד והמבוכה הבלתי נסבלת. ועולה עמם השמימה: 'זאגט די הייליגע גמרא...' הנשימות בחדר הצפוף התרפו פתאום, וכולם נשמו עמוק את המילים ואת השיר, את החיים שנמצאים גם כאן. ואמא ידעה שהיא סיכנה את חייה, אבל אביה קיבל אותם במתנה.^{xvii}

חיבק... היכה. 'ואמנס, ידענו בצלמת שאין חפלו של הקדוש ברוך הוא אלא להיטיב, והנה הוא אוהב את ברואיו, כאב האוהב את בנו; אלא שמטעם האהבה עצמה ראוי שייסר האב את בנו, להיטיב באחריתו; וכענין שנאמר: 'כי כאשר ייסר אב את בנו ד' אלוהים מוסר'. ונמצא שהמספד והדין עצמו ממקור האהבה הוא נובע, ואין מוסרו של הקדוש ברוך הוא מכת אויב ומתנקס, אלא מוסר אב הרואה בטובת בנו.'^{xviii}

ומאז, מיום היארצייט הראשון לאחר פטירת דודי ז"ל, ועד היום, שנים עשר שנים אחר כך, מוציא לאור אבי שנה בשנה סדרת קונטרייסים בשם "תורת איש לוי", לעילוי נשמת דודי המנוח. קונטרסים המכילים את תמצית גפשו והוויתו שלו כמו של דודי זצ"ל.

ובכך, לוקח אבי את מרירות הטעב של המספד והופכה לערבות השמחה של מחול הצדיקים בגן עדן.

המספד... מחול. "בשונה מבית ראשון, בבית שני לא שרתה השכינה, ולכן לא היה בו ארון. ולא אש. לא אורים ותומים, ולא רוח הקודש. ולכאורה הדבר תמוה. שהרי תכלית המקדש השראת השכינה. כמו שכתוב ועשו לי מקדש, כדי שיהיה ושכנתי בתוכם, ואם אין השראת השכינה, לשם מה הבית? ונראה שזה גופא מטרת בית שני, ביטוי לאהבת האוהב, על אף שאהבתו אינה נגלית"ⁱⁱⁱ

סיון

עוד תדרכי בשמחה תנשאי תשגבי

"הלוך ילך ובכה נשא משך הזרע בא יבא ברינה נשא אלומותיו" ^{xxx}

"קומי ושכחי צערך

בצורך לבדו בטחי

אם תמצאי מצוק וצר

אל תפחדי אל תרהבי

שימי אבלך אחרי

גוך ואל תתעכבי

עוד תדרכי בשמחה

תנשאי תשגבי" ^{xxx}

”ואחרי הרבה חיפושים ושאלות מצאתי את התשובה. הבנתי מאיפה ההורים שלי באו, ממה הם לקחו כוח, מה החזיק אותם בעצם, ואיך הם היו יכולים לקום כל בוקר אל החיים והילדים, אל העבודה והחברים. לחייך, לשמוח, להנך ולפעול ולהישאר מאושרים באמת. ורק בלילה, לקחת בשקט כדור שינה קטן וללכת לישון, בלי שהילדים יצטרכו לשמוע איך הסיוטים באים...”^{xxxii}

”אבא נשאל אם היו לו שאלות. אם תהה, היכן אלוקים? והוא מספר על שלוות ההשלמה בקרון הרכבת, על הפקדת הנפש בידי בורא עולם, ועל ציפיה דקה, לא מוכחשת, להיפגש עימו. לא היו לי שאלות, היו לי תשובות. לא שאלתי איפה האלוקים, ראיתי אותו, הוא היה לידי כל הזמן, שומר עלי באופן מופלא ושולח באופן קבוע שני מלאכים לצידי.”^{xxxiii}

תשובות. ”לא כן היודע דבר על אופניו, שזהיות נוסאו מתגלה לעיניו בעליל כמות שהוא, הלך ילך והשכל אל אקר יפנה סס, וציופי מלאכותיו יתענג וישתעשע”^{xxxiv}

אז, לפני שניים עשר שנים, היו דודה לאה, וילדיה כנרות שנכבו. שנשרפו. שגלקח מהם כל החום. וכל האור. ורק נר אחד היה דולק. נר נשמה.

נר הדולק בכיבויו. שהתדרותו - הויתו. ושחשכו. אור הוא.

ניצוצות אש באפלה. ושעווה שלא תפסיק לימס, על אף שהפתילים נקרעו ---

במשך הזמן, הילדים בגרו. גדלו. ונשאו. ומול חתן וכלה, והשכינה שביניהם, רקד נר הנשמה, ריקוד ללא נוט לניגון זקת הדממה,

וכרע את תפילתו בזקיפה.

נר שכבה חיי שעה. ודולק בחיי נצח.

ומצמיח ישועה

שכבה... ודולק. "ומבואר בזה הא דלעולם אין תרועה שאין תקיעה לפניה ותקיעה לאחריה, שהרי תרועה עניינה בכי, ותקיעה עניינה שמחה. כמו שכתוב, 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ותקעתם', כלומר תתקעו ולא תריעו. ולהאמור, אין מציאות של בכי כשאין שמחה לפניו ושמחה לאחריה. לפניו - שמחת הישועה שנבראה קודם לעצב הבכי, ולאחריה - גילוי אותה שמחת הישועה באמצעות עצב הבכיי"^{xxxv}

"ימהר אל עליון, לקבץ עם אביון, ויבנה הר ציון עמק והפגרים.

ויקים את סוכו, ויגיה חשכו, ויתן עז למלכו, וקרננו ירים.

ויראו מתי מספר, בקום ישני עפר, וכתקוע שופר, וכנשוא נס הרים.

ומראש הזמיות, תרננה פיות, וממעונות אריות, ומהררי נמרים.

על הר הגליל, נהלך בחליל, ואז תחפוץ כליל ואז יעלו פרים.^{xxxvi}

ביבליוגרפיה

הרמח"ל בספרו "דרך ה'" חלק רביעי	I
רבינו יהודה הלוי	II
ירמיהו לא, ה	III
שירת איש לוי	IV
מתוך הספר "איך לא ידעתי" / חנה רוטנברג פרק ג	V
מתוך הקדמת הרמח"ל לספרו "דרך ה'"	VI
על פי הקדמת הרמח"ל לספרו "דרך ה'"	VII
תורת איש לוי	VIII
תפילה הרמב"ן על חורבות ירושלים	II
הרמח"ל בספרו "דרך ה'" חלק א'	I
מתוך הספר "איך לא ידעתי" / חנה רוטנברג פרק לא	II
הרמח"ל בספרו "דרך ה'" חלק א'	III
צולמה על ידי רומן וישניאק	III
תורת איש לוי	IV
שירת איש לוי	V
מתוך הספר "איך לא ידעתי" / חנה רוטנברג פרק לג	VI
הרמח"ל בספרו "דרך ה'" חלק ד'	VII
מתוך הספר "איך לא ידעתי" / חנה רוטנברג פרק טז	VIII
תורת איש לוי	III
מילים שנמצאו חרוטות על קיר בגמרניה לאחר השואה	II
מתוך הספר "איך לא ידעתי" / חנה רוטנברג פרק כט	III
הרמח"ל בספרו "דרך ה'" חלק ג'	III
תורת איש לוי	III
שמות לג, כ	III
התמונה לוקחה מתוך "אלבום אושוויץ" באדיבות יד ושם	III
מתוך אגרת הרמב"ם לתלמידו ר' יוסף בר' יהודה שנשלה יחד עם ספרו "מורה נבוכים"	III
מתוך הספר "איך לא ידעתי" / חנה רוטנברג פרק מ	III
הרמח"ל בספרו "דרך ה'" חלק ב'	III
תורת איש לוי	III
תהילים, פרק קכו	III
רבי שלמה אבן גבירול	III
מתוך הספר "איך לא ידעתי" / חנה רוטנברג פרק ג	III
מתוך הספר "איך לא ידעתי" / חנה רוטנברג פרק סג	III
מתוך הקדמת הרמח"ל לספרו "דרך ה'"	III
תורת איש לוי	III

